

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Język serbski (*српски језик*, *srpski jezik*) należy do grupy zachodniej języków południowosłowiańskich i jest blisko spokrewniony z pozostałymi językami należącymi do tej grupy, przede wszystkim z chorwackim, bośniackim i czarnogórskim.

Jest językiem urzędowym używanym na terenie Republiki Serbii z okręgiem autonomicznym Wojwodina, a do niedawna także z okręgiem Kosowo i Metochia¹. Jest też oficjalnym językiem urzędowym w Republice Serbskiej w Bośni i Hercegowinie, na obszarze której Serbowie stanowią 90% ludności (natomiast w całej Bośni i Hercegowinie Serbowie stanowią około jednej trzeciej ludności)². Język serbski używany jest również przez mieszkańców Czarnogóry, przede wszystkim przez mniejszość serbską zamieszkującą jej terytorium (32% mieszkańców Czarnogóry to Serbowie, a język serbski do 2007 roku był językiem urzędowym na całym obszarze tej republiki)³. Językiem tym posługuje się także mniejszość serbska w Chorwacji, Słowenii, Rumunii, Bułgarii, Macedonii i Albanii oraz na Węgrzech, a także diaspora w Europie Zachodniej, obu Amerykach i w Australii.

Język serbski jest obecnie językiem ojczystym około 12 milionów użytkowników⁴.

Przymiotnik *serbski* to derywat od etnonimu Serb, który poświadczony jest w postaci *Sérbioi* w dokumencie greckim z XI wieku jako nazwa plemienia wschodniosłowiańskiego. Istnieje wiele interpretacji wyjaśniających pochodzenie tego etnonimu. Jedna z etymologii mówi o rodzimym, słowiańskim rodowodzie nazwy i wskazuje na polski wyraz *pasierb*, rozpowszechniony również w innych językach słowiańskich (ukraińskim, białoruskim). Wydzielony w nim

¹ Serbia nie uznaje niepodległości tego regionu, która została ogłoszona 17 lutego 2008 roku.

² Ostatni spis powszechny przeprowadzono w 1991 roku i według niego 31% ogółu ludności deklarowało narodowość serbską. Nowsze, szacunkowe dane mówią o około 34%.

³ W ostatnim spisie powszechnym z 2003 roku aż 63,5% mieszkańców Czarnogóry zadeklarowało język serbski jako swój język ojczysty (przy 22% osób deklarujących język czarnogórski).

⁴ Dane za: *Institut za srpski jezik* Serbskiej Akademii Nauk w Belgradzie.

rdzeń *-sierb-* według niektórych, łączących nazwę z ukraińskim *prysérbtysja* ‘przyłączyć się, przystać do kogoś’, oznacza ‘tego, który się przyłączył do rodu, plemienia, czyli sojusznika’. Inna etymologia wiąże nazwę etniczną *Serb* z indoeuropejskim rdzeniem **srb-*, zawartym w słowiańskim czasowniku **srbati*, oznaczającym ‘siorbanie, wciąganie płynów ustami’ (Popowska-Taborska 1991: 62).

Na terenie Serbii występują wyłącznie dialekty sztokawskie, które zgodnie z głównym kryterium ich wewnętrznej klasyfikacji, czyli wymową prasłowiańskiego fonemu *jat*, dzielą się na ekawskie i ijekawsko-jekawskie. Drugim kryterium podziału jest występowanie innowacji akcentuacyjnych i fleksyjnych, na ich podstawie wyodrębnia się dialekty starsztockawskie i nowosztockawskie. Uwzględniając wspomniane kryteria, w grupie dialektów sztokawskich wydzielamy dialekty nowosztockawskie: szumadyjsko-wojwockiński (*šumadijsko-vojvođanski dijalekat*), smederewsko-wrszaczki (*smederevsko-vršaćki dijalekat*) i wschodniohercegowiński (*istočnohercegovački dijalekat* lub *hercegovačko-krajiški dijalekat*), oraz starsztockawskie: kosowsko-resawski (*kosovsko-resavski dijalekat*) i zetsko-południowosandżacki (*zetsko-južnosandžacki dijalekat* lub *zetsko-sjenički dijalekat*) (por. Ивић 2009).

Język literacki (standardowy) oparty został na ekawskim dialekcie nowosztockawskim – szumadyjsko-wojwockińskim, obejmującym tereny dzisiejszej środkowej i północnej części Serbii.

Język serbski do 1991 roku był wariantem standardowego języka serbsko-chorwackiego, a po rozpadzie Jugosławii stał się odrębnym językiem. Konstytucja Federalnej Republiki Jugosławii z 1992 roku oraz konstytucje Serbii i Czarnogóry (te dwa państwa tworzyły federację w latach 1992–2006) definitywnie stwierdzają, że w oficjalnym użyciu jest język serbski w wymowie ekawskiej i ijekawskiej⁵. Po rozpadzie federacji w najnowszej konstytucji Republiki Serbii z 2006 roku znajdujemy zapis, iż językiem urzędowym tego kraju jest język serbski⁶.

Użytkownicy języka serbskiego posługują się dwoma alfabetami – cyrylicą i łacinią. Cyrylica ma w Serbii prawie tysiącletnią tradycję, a obecny kształt alfabetu cyrylicy to rezultat reformy pisma wprowadzonej przez Vuka Karadžicia w połowie XIX wieku. Natomiast łacinka upowszechniła się i utrwaliła w serbskiej kulturze dopiero w XX stuleciu.

Obydwa alfabety znajdują się w użyciu, ale pierwszeństwo przyznaje się cyrylicy, co znalazło swoje odbicie w ustawie zasadniczej tego kraju. W Konstytucji Republiki Jugosławii z 1992 roku czytamy, iż alfabetem urzędowym jest cyrylica, a łacince przyznaje się funkcję alfabetu pomocniczego, drugoplanowego. Jeszcze do niedawna niektórzy lingwiści serbscy z dumą podkreślali fakt, że Serbowie

⁵ „U Saveznoj Republici Jugoslavije u službenoj upotrebi je srpski jezik ekavskog i ijekavskog izgovora” (*Ustav Savezne Republike Jugoslavije*, 1992, art. 15) oraz „U Crnoj Gori u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora” (*Ustav Republike Crne Gore*, 1992, art. 9).

⁶ „U Republici Srbiji u službenoj upotrebi su srpski jezik i ćirilčko pismo” (*Ustav Republike Srbije*, 2006, art. 10).

są jedynym dwualfabetycznym narodem w Europie. Jednak w najnowszej Konstytucji Republiki Serbii z 2006 roku znajdujemy zapis, iż alfabetem urzędowym w Serbii jest cyrylica. Świadczy to o tym, że w ostatnich latach Serbowie zwracają szczególną uwagę na pismo, które stało się swoistym znakiem tożsamości, urastającym wręcz do rangi symbolu. Niezależnie od ostatniego zapisu w konstytucji, nadal w powszechnym użyciu w Serbii jest również alfabet łaciński. To, że cyrylica pozostaje alfabetem prymarnym, wiąże się z długą tradycją używania tego alfabetu na tym obszarze. Serbia od początku pozostawała w kręgu kultury wschodniej (prawosławnej), a więc także bułgarskiej, gdzie znajdowały się ośrodki, w których działali po wypędzeniu z Moraw uczniowie Cyryla i Metodego.

Bez wątpienia dwualfabetyczność jest cechą swoistą, wyróżniającą język serbski nie tylko spośród języków słowiańskich, ale też innych języków europejskich.

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Okres od początków piśmiennictwa do 1726 roku

Przystępując do omawiania dziejów języka serbskiego, należy na wstępie nakreślić tło historyczne oraz wspomnieć o sytuacji Serbii w okresie, kiedy zaczęło się kształtować piśmiennictwo na tym obszarze. Średniowieczna Serbia obejmowała kilka ośrodków, w których formował się dialekt sztokawski, będący podstawą standardowego języka serbskiego. Należały do nich: Raszka (Raška, Stara Serbia), leżąca w dorzeczach rzek – Tary, Pivy, Limu, zachodniej Morawy i Ibaru; Travunje (Trebinje), obszar przylegający od północy do Dubrownika, od Trebinja do Nikšićia; Dukla (Duklja, późniejsza Zeta, a dzisiejsza Czarnogóra); Zahumlje lub Hum (dzisiejsza Hercegowina), obejmujące dolinę rzeki Neretwy i półwysep Pelješac oraz Bośnia.

Głównym ośrodkiem i kolebką średniowiecznego państwa serbskiego była Raszka. Serbowie przyjęli chrzest pod koniec IX wieku, już po misji św. Cyryla i Metodego. W końcu XII wieku Stefan Nemanja, założyciel serbskiej dynastii Nemanjiciów, zjednoczył wszystkie ziemie serbskie i uniezależnił się od Bizancjum. Za panowania Stefana Duszana (1331–1355), Serbia osiągnęła na krótko szczyt swojej potęgi, lecz po jego śmierci państwo ponownie się rozpadło, a po śmierci jego syna dynastia Nemanjiciów wygasła. Kolejnym ważnym etapem w historii Serbii była ekspansja turecka na Bałkany, która rozpoczęła się już w połowie XIV stulecia. W wyniku najazdu na Serbię, po klęsce na Kosowym Polu w 1389 roku, Turcy do połowy XV wieku podbili cały niemal obszar państwa serbskiego, a Despotowina Serbska stała się prowincją turecką, poddaną autokratycznej i centralistycznej administracji imperium osmańskiego.

Początki piśmiennictwa serbskiego przypadają na wiek XII. We wcześniejszym okresie na tym obszarze językiem piśmiennictwa był język staro-cerkiew-

no-słowiański (por. Милановић 2006). Do najstarszych zabytków pisanych w tym języku należą dwa teksty. Pierwszym z nich jest *Kodeks mariański* (*Marijino jevanđelje*), głągolicki tetraewangeliarz uważany za jeden z najstarszych zabytków tzw. kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego, pochodzący z przełomu X i XI wieku. Powstał najprawdopodobniej na pograniczu serbsko-macedońskim, o czym świadczą cechy macedońskie (wokalizacja jerów) i dwa sztokawizmy: denazalizacja psł. nosówki **ǫ* > *u* (np. *въ купѣли*) oraz rozwój **вѣ-* > *u-* (np. *въсѣ uselenjo*). Drugim tekstem jest krótki cyrylicki napis z początku XI wieku wyryty w kamieniu, tzw. *Temnički natpis*. Zawiera on 15 wyrazów, wśród których 10 to imiona świętych męczenników. Zabytek ten jest cenny ze względu na to, że poświadcza istnienie w kategorii rzeczownika opozycji żywotne – nieżywotne. Wskazuje na to jeden z wersów: *moli(te) b(og)a za ny*.

Początkowy okres piśmiennictwa serbskiego charakteryzuje się obecnością dwóch języków (tzw. okres dychotomii językowej): *języka staro-cerkiewno-słowiańskiego redakcji serbskiej* oraz *dialektu sztokawskiego*, który używany był w świeckim piśmiennictwie nieliturgicznym (por. Oczkowa 1983). Okres ten trwał aż do początku XVIII wieku. Podczas przepisywania tekstów liturgicznych przez kopistów pewne cechy, przede wszystkim fonetyczne i morfologiczne, języków lokalnych przenikały, zazwyczaj w sposób niezamierzony, przypadkowo do języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Na obszarze Słowiańszczyzny znajdującej się w kręgach kultury bizantyjskiej, gdzie język cerkiewny był językiem piśmiennictwa, pojawiły się więc różne redakcje tego języka, między innymi ruska, bułgarska, chorwacka. Pojęcie redakcji odnosi się do języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z elementami lokalnego dialektu. W przypadku redakcji serbskiej była to domieszka dialektu sztokawskiego, początkowo w bardzo małym zakresie, natomiast w wiekach późniejszych wpływy żywego języka stawały się coraz większe i coraz bardziej oddalały język od podstawy cerkiewnej, nadając piśmiennictwu charakter narodowy. Należy również zaznaczyć, że w rozwoju redakcji serbskiej ważną rolę odegrały kontakty z sąsiednimi redakcjami (Милановић 2006: 36). Język redakcji serbskiej bardzo długo pełnił funkcję języka literackiego – od początku piśmiennictwa serbskiego, czyli od XII wieku, aż do lat trzydziestych XVIII wieku.

Chronologicznie najwcześniejszymi zabytkami piśmiennictwa serbskiego w języku redakcji serbskiej są krótkie, pisane cyrylicą teksty. Najstarszymi datowanymi wzmiankami są podpisy władców serbskich, Stefana Nemanji (późniejszego św. Symeona) i jego brata Mirosława na łacińskiej umowie dotyczącej pokoju z Dubrownikiem, pochodzące z 27 września 1186 roku – *Potpisi velikog župana Stefana Nemanje i kneza Miroslava* (ѠЪЪЪ ВЕЛИ ЖЪПАНЪ КЪЛЪНЪ СЕ И ПОДЪПИСАХЪ. ѠЪЪЪ КНЕЗЪ МИРОСЛАВЪ КЪЛЪНЪ СЕ И ПОДЪПИСАХЪ) oraz podpis księcia Mirosława na łacińskim dokumencie, pochodzący z 17 czerwca 1190 roku – *Potpis kneza Miroslava – Krst kneza Miroslava* (КРЪСТЪ КНЕЗА МИРОСЛАВА).

Jednym z najstarszych zachowanych, zarazem pierwszym obszerniejszym zabytkiem cyrylickim w redakcji serbskiej jest *Ewangeliarz Mirosława* (*Miro-*

slavljevo jevanđelje) – tzw. *aprakos*, czyli wybór *Ewangelii*. Ewangeliarz ten powstał najprawdopodobniej około 1185 roku na terytorium Humu (dzisiejsza Hercegowina), a napisany został z polecenia księcia Humu Mirosława (brata Stefana Nemanji) dla cerkwi pw. św. Piotra i Pawła w Bijelom Polju. Jednym z dwóch kopistów był diakon Gligorije. Ewangeliarz ten znajdował się niegdyś na terenie serbskiego monasteru Chilandar na górze Athos. Kolejnym ważnym zabytkiem jest *Ewangeliarz Vukana* (*Vukanovo jevanđelje*), także *aprakos*. Napisany został około 1197–1199 roku dla Vukana Nemanjicia – księcia Zety, jednego z synów Stefana Nemanji. Obydwa wymienione ewangeliarze otwierają długą, tematycznie zróżnicowaną listę zabytków redakcji serbskiej. Piśmiennictwo to miało przede wszystkim charakter religijny, a najczęściej występującymi gatunkami literackimi były żywoty, pateryki (pisma ojców Kościoła), modlitwy, służby (msze prawosławne), apokryfy (utwory o tematyce biblijnej) itd.

Wśród starszych i bardziej znanych zabytków z pierwszego okresu piśmiennictwa serbskiego należy wymienić powstałe w XIII wieku: *Hilandarsko jevanđelje*, *Makropoljsko jevanđelje*, *Matičin apostol*, *Beogradski* i *Hilandarski parimejnik* (cerkiewna księga liturgiczna zawierająca lekcje ze *Starego Testamentu*), *Pečki paterik*, *Zbornik popa Dragolja* (zbiór apokryfów), *Žitije svetog Simeona*, *Služba svetom Simeonu*, a także z 1324 roku *Šišatovački apostol*.

Początkowo redakcja serbska zawierała niewiele elementów żywego języka, które z dialektu sztokawskiego przenikały do języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Można wyróżnić tzw. wcześniejsze cechy redakcji, do których należą między innymi ujednoczenie jerów (graficznie oznaczane przez jer miękki), denazalizacja nosówek, rozwój $y > i$ oraz inne późniejsze (np. ekawska realizacja *jat*). O czystość serbskiej redakcji dbała autokefaliczna Serbska Cerkiew Prawosławna, popierana przez świecką władzę państwową. Kościół prawosławny kształcił i przygotowywał duchownych, a szkolnictwo kościelne zapewniało dobrą znajomość liturgicznej cerkiewszczyzny. Uniemożliwiało to oczywiście rozwój narodowego języka literackiego, który pomimo wszystko od XII wieku zaczyna pojawiać się obok cerkiewszczyzny i pełnić funkcję drugiego języka piśmiennictwa. Za panowania pierwszych władców z dynastii Nemanjiciów została znormalizowana serbska redakcja języka cerkiewnosłowiańskiego. Reformy tej dokonał św. Sawa – syn Stefana Nemanji. Redakcja serbska oraz cyrylica odegrały ogromną rolę w dziejach kultury serbskiej jako symbole tożsamości tego narodu (Rapacka 1993: 36).

Redakcja serbska używana była w podbitych przez Turcję Bułgarii i Macedonii, gdzie od XV wieku przepisywano teksty cerkiewne w tej redakcji. Rozwijała się do lat trzydziestych XVIII wieku, do momentu kiedy została oficjalnie zastąpiona redakcją ruską (o czym będzie mowa w dalszej części tekstu).

Redakcja serbska była pisana alfabetem cyrylickim, który jako prostszy do końca XII wieku wyparł alfabet głągoliccki (pierwszy alfabet słowiański) prawie z całego obszaru Słowiańszczyzny południowej. Głągolica zdołała utrzymać się jedynie na zachodzie tego obszaru (na terenie Chorwacji, w okolicach Zatoki

Kwarnerskiej). Należy zwrócić uwagę, że Serbowie na początku również używali głągolicy.

Chociaż ustalony w XII stuleciu charakter redakcji serbskiej zasadniczo nie ulegał większym przeobrażeniom, to jednak dokonywały się pewne zmiany w ortografii, które czasami odzwierciedlały także przemiany zachodzące w języku. W ciągu prawie 500 lat, od XIII do XVIII wieku, kształtowały się poszczególne szkoły ortograficzne (tzw. *pravopisne škole*), które mieściły się w monasterach. Stanowiły one w tym czasie ośrodki piśmiennictwa, w których głównie kopowano teksty. Z nimi też wiążą się kolejne próby reformy pisowni. Najstarszym i najślawniejszym ośrodkiem była szkoła zetsko-humska (*zetsko-humska pravopisna škola*), z której pochodzą najstarsze zachowane teksty z terenu Zety, Humu i Bośni z końca XII i z XIII wieku. Wśród nich znajduje się bardzo ważny zabytek serbskiego piśmiennictwa – *Ewangeliarz Miroslawa*. Kolejnym ośrodkiem była szkoła raszka (*raška pravopisna škola*), która dominowała w redakcji serbskiej w XIII i XIV wieku, najlepiej odzwierciedlając jej narodowy charakter. Powstała ona w następstwie wspomnianej wcześniej gruntownej reformy pisowni, która dokonała się w tym czasie na dworze serbskiej dynastii Nemanjciów i w której znaczącą rolę odegrał św. Sawa. Kolejną szkołą była szkoła resawska (*resavska pravopisna škola*), założona na początku XV stulecia w klasztorze Manasija (Resava). Łączy się z nią próba kolejnej reformy pisowni, którą na początku XV wieku przeprowadził Konstantyn Kostenecki zwany Filozofem. W XVIII wieku pojawił się tzw. *posrbljeni pravopis*, będący w dużym stopniu zserbszczoną formą ortografii cyrylickiej.

Równoległe z tekstami cerkiewnymi powstawały przez cały ten okres również mniej liczne teksty pisane dialektem sztokawskim z większą lub mniejszą domieszką elementów cerkiewnych.

Cykl cyrylickich tekstów sztokawskich z okresu od XII do XV wieku obejmuje zabytki z obszaru, który wchodził w tym okresie w skład państwa serbskiego. Pod względem treści różnią się one od tekstów w redakcji serbskiej, a ich zakres tematyczny jest szeroki: od grupy zabytków piśmiennictwa świeckiego, obejmującej akty prawne, umowy, zbiory praw i statuty (czyli tzw. *povelje, listine, zakoniki*), do beletrystyki, także religijnej (z pominięciem tekstów liturgicznych), wśród których popularne były przekłady średniowiecznych opowieści o Aleksandrze Wielkim (tzw. *Aleksandridy*) oraz nauki moralne, opowieści nabożne, modlitewniki ludowe, żywoty i przypowieści.

Najbardziej znane kodeksy (*zakoniki*) z tego okresu to *Kodeks cara Stefana Duszana* (*Zakonik cara Stefana Dušana* z 1349, uzupełniony w 1354 roku) oraz *Kodeks górniczy* (*Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića* z początku XV wieku). Oba kodeksy znane są z późniejszych odpisów. Najstarszymi tekstami należącymi do cyrylickiego cyklu sztokawskiego są liczne dokumenty o charakterze prawnym, tzw. *povelje*. Dokumenty te, wydawane przez średniowiecznych władców, nadawały dobra lub przywileje osobom prywatnym albo klasztorom lub określały stosunki z sąsiednimi ziemiami i ich władcami (najczęściej władców

Serbii i Bośni z Dubrownikiem). *Povelja* składa się zwykle z dwóch części, z których pierwsza może zostać pominięta. Mająca charakter wstępu część nazywana *arenga* lub *proemium*, pisana uroczystym i podniosłym stylem, przywołuje w pełnym czci uwielbieniu święte imiona (Trójcy Świętej, Chrystusa, Bogarodzicy lub innych świętych) oraz określa ideologiczną motywację samego aktu nadania albo umowy. Natomiast druga część nazywana *dispozicije*, pisana językiem ludowym, zawiera właściwą treść dokumentu odnoszącą się do praw i obowiązków adresata oraz konkretnej darowizny lub fundacji (Милановић 2006: 58). Wyróżniamy tzw. *osnivačke povelje*, czyli dokumenty fundacyjne monasterów, jak na przykład *Hilandarska osnivačka povelja* Stefana Nemanji (z 1198 lub 1199 roku) czy *Žička povelja* z początku XIII wieku. Monaster Chilandar jest fundacją Stefana Nemanji Pierwoukoronowanego i, obok ruskiego monasteru św. Pantelejmona i bułgarskiego Zografu, należał do najważniejszych klasztorów słowiańskich na greckiej górze Athos. Zachowały się również dokumenty innych monasterów: Studenica (ufundował Stefan Nemanja), Gračanica (ufundował Milutin) czy Dečani (ufundował Stefan Uroš III Dečanski). Z tym ostatnim związany jest zabytek *Dečanske hrisovulje* (tj. *povelja* królewska ze złotą pieczęcią). Najbogatszy zbiór dokumentów tego typu przechowało archiwum dubrownickie, które gromadziło korespondencję i umowy napływające z Serbii i Bośni. Interesujący wydaje się fakt, że sztokawszczyzna pisana cyrylicą była językiem korespondencji dyplomatycznej, prowadzonej między władcami tureckimi i węgierskimi oraz rumuńskimi.

Do osłabienia rozwoju piśmiennictwa serbskiego przyczynił się najazd turecki na Bałkany i utrata niezależności przez Serbię. Po klęsce na Kosowym Polu 15 czerwca 1389 roku oraz po upadku Serbii 20 czerwca 1459 roku i zajęciu jej przez Turcję, dialekt sztokawski jako język literacki w dalszym ciągu używany był w Wojwodinie i południowych Węgrzech, gdzie osiedlali się uciekinierzy serbscy. Tam też zaczęły tworzyć się nowe centra kulturalne, starające się podtrzymać serbskie tradycje piśmiennicze. Czasy te charakteryzował zupełny upadek oświaty, szkolnictwo zaś spoczywało w rękach prawosławnego kleru. Kolejnym niesprzyjającym wydarzeniem była klęska pod Mohaczem w 1526 roku, w wyniku której południowe ziemie węgierskie znalazły się pod panowaniem tureckim. Sytuacja taka niekorzystnie wpłynęła na dalszy rozwój piśmiennictwa na tych terenach. Dopiero kiedy ziemie te przejęła Austria (po pokoju karłowickim w 1699 roku), powstały sprzyjające warunki do kulturalnego odrodzenia się Serbów. Ośrodki serbskiej kultury i piśmiennictwa tworzyły wówczas głównie miasta Buda, Pešt i Sent-Andreja (Buda, Pest, Szentendre). W tym okresie tworzyli przede wszystkim mnisi przybyli z monasteru Rača nad Driną, którzy kontynuowali swą działalność piśmienniczą w założonym w Sent-Andreji nowym monasterze. Zajmowali się głównie przepisywaniem ksiąg, ale tworzyli też utwory o innym charakterze, na przykład *putopisi* – dzienniki podróży do Ziemi Świętej. Wśród zakonników piszących w tym czasie byli na przykład Kiprijan Račanin, Jerotej Račanin i Grigorij Račanin. Kiprijan Račanin jest także autorem traktatu ortograficznego: *Bukvarъ slovenskihъ pismenъ*.

Jednym z najbardziej znanych pisarzy tego okresu jest Gavriło Stefanović-Venclović (1725–1765), który wykorzystywał w swej twórczości dwa języki literackie. Teksty liturgiczne i religijne pisał cerkiewszczyzną w redakcji serbskiej (m.in. *Mineja*, *Službenik*, *Časoslov* czy *Bogorodičnik*), natomiast inne utwory sztokawskim językiem ludowym. Ze względu na język (m.in. bogate słownictwo ludowe) uważany jest on za jednego z poprzedników Vuka Karadžicia oraz za jedyną wybitną osobowość literacką tej epoki.

Okres języka ruskosłowiańskiego

Kolejny okres w rozwoju języka serbskiego charakteryzuje się obecnością od lat trzydziestych XVIII wieku w roli języka piśmienniczego – języka ruskosłowiańskiego (*ruskoslovenski crkveni jezik*). Około roku 1726 Serbowie zmienili własną redakcję języka cerkiewnego na ruską. Na zmianę sytuacji językowej wpłynęły niekorzystne warunki polityczne panujące wówczas w północnej Serbii, znajdującej się pod panowaniem Habsburgów. Rozwój kulturalny Serbii hamował obowiązujący aż do 1771 roku zakaz zakładania drukarni serbskich, a także zakaz otwierania szkół (do 1775 roku). Jedynie prawosławie było ostoją serbskości i obroną przed germanizacją i wynarodowieniem, chociaż sytuacja serbskiego Kościoła prawosławnego była także trudna. Cerkiew znajdowała się pod ustawiczną presją dążącego do unii Kościoła katolickiego. Nie mając możliwości kształcenia kleru ani wydawania książek, Cerkiew serbska zwróciła się do prawosławnej Rosji z prośbą o przysłanie nauczycieli, ksiąg liturgicznych oraz podręczników, które mogłyby posłużyć jako podstawa do nauki języka. W odpowiedzi na ten apel przybył do Serbii nauczyciel Maksim Suworow, przywożąc ze sobą gramatykę Meletija Smotrickiego, *Grammatika* (wydanie z 1721 roku), elementarz Feofana Prokopowicza *Pervoje učenje otrokomy* (wydanie z 1722 roku) oraz słownik Fiodora Polikarpowa *Leksikon trejazyčnyj* z 1704 roku. Książki przekazane Serbom przez Cerkiew rosyjską zapoczątkowały w historii języka serbskiego kolejny nowy etap, języka ruskosłowiańskiego. Suworow podczas pobytu w Serbii założył oraz prowadził w Sremskich Karłowicach w latach 1726–1731 „Szkołę słowiańską” (*Slavjanska škola*), do której jednak niechętnie odnosiło się duchowieństwo serbskie, nieaprobujące nowego języka liturgicznego i piśmienniczego. Po opuszczeniu przez Suworowa Serbii Emanuil Kozaczinski prowadził w latach 1733–1738 następną szkołę pod nazwą „Szkoła łacińska” (*Latinska škola*). Miała ona charakter czteroletniego seminarium duchownego, posiadała też własny teatr, dla którego utwory pisał Kozaczinski. Obydwie szkoły w owym czasie były bardzo ważnymi serbskimi ośrodkami kulturalnymi.

Należy w tym miejscu podkreślić, że Serbowie, przyjmując księgi liturgiczne z Rosji, byli przekonani, że przyjmują czysty, nieskażony język staro-cerkiewno-słowiański. Nie zdawali sobie sprawy, że język używany w Cerkwi rosyjskiej był ruską redakcją języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i był równie „zepsuty”

elementami własnego języka, jak język redakcji serbskiej. W konsekwencji stał się nowym językiem liturgicznym w serbskim Kościele prawosławnym.

Do umacniania pozycji języka ruskosłowiańskiego w tym okresie przyczyniał się druk książek – wydawano książki liturgiczne i religijne, między innymi psalterze, brewiarze (tzw. *trebniki*), modlitewniki i paschały, a także podręczniki. Z Cerkwi język ten zaczął przenikać do literatury świeckiej. W 1741 roku w Wiedniu została wydrukowana pierwsza serbska książka świecka w języku ruskosłowiańskim *Izobraženije oružij Illiričeskihъ*, tzw. *Stematografija*, której autorem był Hristofor Žefarović (1710–1753). Wybitnym twórcą i przedstawicielem tej epoki był Zaharija Orfelin, właściwie Stefanović (1726–1785), który był autorem pierwszej ody serbskiej *Oda na vospominanije* (1760) oraz pierwszego oryginalnego elementarza serbskiego *Pervoje učenije hotjaščimъ učitsja knigъ pismeny Slavenskimi* (1767), zawierającego podstawy arytmetyki, astronomii, geografii i historii. W tym czasie wydawano też kalendarze, książki o charakterze administracyjno-prawnym oraz prace historiograficzne.

Okres języka słowianoserbskiego

Końcowy etap obecności języka ruskosłowiańskiego w historii rozwoju języka serbskiego to pojawienie się języka słowianoserbskiego (*slavenosrpski jezik*). Język ten powstał pod koniec XVIII wieku i był sztucznym tworem (rodzajem hybrydy językowej), zawierającym obok podstawy ruskosłowiańskiej wiele elementów ówczesnego mówionego języka rosyjskiego i serbskiego oraz cerkiewszczyzny serbskiej. Niektórzy pisarze wprowadzali do niego dużą liczbę zapożyczeń łacińskich, niemieckich czy węgierskich. Języki ruskosłowiański i słowianoserbski przenikały się nawzajem, a sprzyjała temu ówczesna sytuacja społeczno-polityczna Serbów, która znacznie się polepszyła dzięki reformom przeprowadzonym w latach 1780–1790 przez cesarza austriackiego Józefa II. Reformy te umożliwiły rozwój szkolnictwa niezależnego od Cerkwi (ze względu na utratę autorytetu przez Kościół ograniczone zostały jego wpływy), zezwolono na druk serbskich książek i czasopism, a młodzież serbska zyskała możliwość studiowania na niemieckich uniwersytetach. Udział ludzi świeckich w tworzeniu literatury cerkiewnej i posługiwanie się tym językiem sprawiło, że zmniejszyła się rola redakcji cerkiewnej, a nastąpił rozwój języka ludowego zarówno serbskiego, jak i rosyjskiego. Wszystkie te czynniki sprzyjały również przemianom języka ruskosłowiańskiego w słowianoserbski. Utwory pisane językiem słowianoserbskim w końcu XVIII i na początku XIX wieku były dość liczne, o czym świadczy liczba wydawanych w tym okresie książek (w latach 1780–1800 wydano 258 książek, a w okresie 1801–1825 aż 442). W Wiedniu zaczęły ukazywać się także czasopisma „Serbska novina” oraz „Slavenoserbskija vědomosti” pod redakcją Stefana Novakovicia. W tym okresie wydawane były również w języku słowianoserbskim (tak jak wcześniej ruskosłowiańskim) dokumenty o charakterze praw-

nym i administracyjnym, mimo że na terenie monarchii habsburskiej językami urzędowymi były język niemiecki i łaciński. Wśród dokumentów tych można wymienić między innymi prawo małżeńskie, dekret o wyjeździe z państwa, regulaminy szkolne oraz proklamacje ogłaszane przez cywilne lub wojskowe władze austriackie. Publikowano również gramatyki i podręczniki, które stanowiły próby kodyfikacji języka słowianoserbskiego, wśród nich była gramatyka *Rukovodstvo kǎ slavenskĕj gramaticĕ vo upotreblenije slaveno-serbskihǎ narodnyhǎ Uĉilištǎ izdano trudom Avrama Mrazoviĉa iŝdivenijemǎ ŝe obŝestva Novosadskago* (Wiedeń, 1794). Próba normalizacji w zakresie leksyki był napisany przez Teodora Avramovicia słownik *Nĕmeckij i serbskij slovarǎ na potrebu serbskago naroda vǎ Kral. derŝavahǎ* (Wiedeń, 1790). Język słowianoserbski był również językiem literatury pięknej, która tworzona była przez takich wybitnych pisarzy tej epoki, jak Milovan Vidaković (1770–1841), Lukijan Mušicki (1777–1837), Sima Milutinović Sarajlija (1791–1847).

W omawianym okresie, obok wykorzystywania wspomnianych języków, równocześnie tworzono też w serbskim języku ludowym. Ruskosłowiański był językiem sakralnym oraz językiem literackim wąskiego grona wykształconych odbiorców, nadal jednak istniało szerokie zapotrzebowanie na zrozumiały język piśmienniczy. Orfelin i inni pisarze tego okresu usiłowali pisać dialektem ludowym, jednak język ich utworów był przesycony elementami ruskosłowiańskimi, w rezultacie zwykle była to mieszanina serbskiego i ruskosłowiańskiego (np. *Plaĉǎ Serbiji*, 1763 lub *Iskusnyj podrumarǎ*, 1783). Prawie czystego języka mówionego w swej twórczości używali Emanuil Janković (1758–1791) oraz Dositej Obradović (1744–1811). Twórczość Obradovicia obejmowała niemal wszystkie ówczesne gatunki literackie. Charakter dydaktyczno-moralizatorski jego prac zmusił go do szukania języka zapewniającego szeroki odbiór społeczny, stąd wybór języka ludowego (*Źivotǎ i prikljuĉenija*, 1783 oraz *Sovĕti zdravago razuma*, 1784 r.). Obradović cieszył się w społeczeństwie serbskim wielkim autorytetem, piastował wiele ważnych stanowisk w Serbii, dlatego używanie i propagowanie przez niego dialektu sztokawskiego ułatwiły później działalność Vuka Karadžicia. Uważany jest on również za reformatora języka i bezpośredniego poprzednika Vuka.

Cały okres rozwoju języka serbskiego od początku piśmiennictwa aż do reformy Vuka Karadžicia charakteryzuje się obecnością dwóch języków literackich. Okres współistnienia obok siebie dwóch języków piśmiennictwa określanany jest terminem *dyglosja*. Na początku XVIII wieku zmienia się jedynie postać tej dyglosji. W miejsce języka cerkiewnego redakcji serbskiej, obok języka ludowego, pojawia się w piśmiennictwie serbskim język ruskosłowiański.

W rzeczywistości pod koniec XVIII wieku w Serbii istniały nawet trzy wersje języka literackiego: ruskosłowiański, słowianoserbski i serbski język ludowy. Sytuację tę określa się terminem *tryglosja*. Problemem tym zainteresowały się władze austriackie w związku z wyborem języka szkolnictwa. Ówczesny generalny inspektor serbskich szkół w Austrii, Teodor Janković Mirijevski (1741–1814),

w 1782 roku przygotował dla dworu wiedeńskiego raport, w którym objaśnił zasadnicze różnice między trzema istniejącymi językami literackimi w Serbii. Zaproponował wprowadzenie do szkolnictwa języka słowianoserbskiego. Równocześnie bronił cyrylicy, którą władze austriackie chciały zastąpić alfabetem łacińskim, przypisując jej wyłącznie rolę alfabetu kościelnego. Przez takie działania Mirijevski pragnął doprowadzić do kompromisu między Cerkwią serbską, dążącą do zachowania języka ruskosłowiańskiego, a władzami w Wiedniu, które chciały wprowadzenia serbskiego języka ludowego. Ostatecznie język słowianoserbski jako ‘język mieszczański’ (*građanski jezik*) został przez władze austriackie wybrany do użytku publicznego.

Okres standaryzacji – reforma Vuka Karadžicia

Taką sytuację na początku XIX wieku zastał etnograf i zbieracz folkloru Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), który uważany jest za twórcę współczesnego języka serbskiego. Jest on również autorem pierwszego serbskiego słownika. Należy zauważyć w tym miejscu, że do pierwszej połowy XIX wieku Serbowie nie posiadali żadnego dorobku w dziedzinie leksykografii. Mimo że Karadžić był jedynie językoznawcą samoukiem, to do historii serbskiej wszedł przede wszystkim jako reformator języka serbskiego oraz ortografii. Zerwał on z tradycją cerkiewną i oparł serbski standard językowy na języku ludowym, którego podstawę stanowił nowosztokawski i jekawski dialekt wschodniohercegowiński, niemający dotychczas u Serbów tradycji literackiej. Dialektem używanym wcześniej w piśmiennictwie serbskim był ekawski starszostokawski dialekt kosowsko-resawski.

Wkład Vuka Karadžicia w standaryzację języka jest znaczący. Wydał on w 1818 roku w Wiedniu pierwszy słownik serbski *Srpski rječnik, istolkovan nje-maćkim i latinskim riječma*. Założenia swojej reformy Vuk sformułował w przedmowie do tego słownika, proponując nowy literacki język, oparty na jednym z dialektów ludowych, swoim rodzimym dialektcie okolic Tršćica. Z racji wyboru dialektu lokalnego język ten przyjął wiele typowych dla tego obszaru cech dialektalnych. Reforma Karadžicia przebiegała w dwóch etapach. W pierwszym wydaniu słownika zostały zawarte cechy o wąskim zasięgu terytorialnym, z których Vuk później zrezygnował. Chodzi między innymi o brak fonemu [h] (*ora* zamiast *orah*), który wprowadził do języka dopiero w 1836 roku oraz *najnovije jotovanje* (*ćerati, đevojka* zamiast *tjerati, djevojka*), z którego zrezygnował dopiero w 1839 roku. Vuk dzięki swoim późniejszym etnograficznym wędrówkom po Czarnogórze i Chorwacji (głównie Dalmacji i Dubrowniku) modyfikował pierwotny zamysł, rezygnując z cech językowych o zasięgu lokalnym i usuwając dialektyzmy. Jednak, mimo pewnych niedociągnięć, słownik Karadžicia jest jego wielkim wkładem w rozwój serbskiej leksykografii. Należy zwłaszcza podkreślić jego pionierski charakter. Drugie wydanie słownika, które ukazało się w 1852

roku, oraz inne teksty publikowane w późniejszym okresie były jedynie dopełnieniem i dopracowaniem reformy Vuka Karadžicia. Język jego utworów był wzorcem sztokawszczyzny literackiej. Vuk Karadžić wydał w sumie dziewięć tomów serbskich pieśni ludowych (1814, 1815, 1823, 1841–1866), a także zbiory opowiadań ludowych i przysłów: *Narodne srpske pripovijetke* (1821) oraz *Narodne srpske poslovice* (1836). Jest również autorem pracy o życiu i obyczajach narodu serbskiego *Život i običaji naroda srpskog*, która została wydana w 1867 roku. Pierwsze wydanie słownika Karadžicia z 1818 roku zostało poprzedzone gramatyką. *Srpska gramatika* była podstawowym opracowaniem normatywnym języka serbskiego aż do ukazania się w 1850 roku pracy Đure Daničića (1825–1882), właściwie Đorđe Popovicia, zatytułowanej *Mala srpska gramatika*.

Przełomowym dla reformy Vuka Karadžicia był rok 1847, kiedy to ukazały się cztery znaczące dla historii języka serbskiego pozycje. Były to: *Novi zavjet* – przekład *Nowego Testamentu* Vuka Karadžicia, *Rat za srpski jezik i pravopis* Đuro Daničića, *Pesme* Branka Radičevića oraz *Gorski vijenac* Petara II Petrovicia Njegoša. Autorzy wymienionych prac, wybierając język ludowy oraz propagując główne założenia reformy Vuka, przyczynili się do nieformalnego zwycięstwa reformy Karadžicia. Jednak podczas pracy nad przekładem *Nowego Testamentu* Vuk został zmuszony, by sięgnąć do spuścizny cerkiewnej, z którą przecież zrywał przez swoją reformę, oraz do zapożyczeń. Przekonał się, że dialekt sztokawski jako język ludowy nie jest jeszcze na tyle rozwinięty, by podejmować tego rodzaju próby literackie, mimo to chciał udowodnić wszystkim krytykom, że język, który proponuje, nie jest aż tak ubogi, by służyć jako narzędzie literackie dla utworów o charakterze religijnym i podobnym.

Praca Daničića *Rat za srpski jezik i pravopis* ma charakter polemiczny. Tekstem tym Daničić włączył się w naukową dyskusję z przeciwnikami Vuka wokół alfabetu i zasad pisowni. Natomiast poeta Branko Radičević (1824–1853) tworzył w języku ludowym, przecząc w ten sposób tezie, że nie można nim pisać utworów literackich. Petar II Petrović Njegoš (1813–1851), mimo że swojego utworu nie napisał dialektem propagowanym przez Vuka, co więcej – był wierny tradycyjnej grafii cerkiewnej i zasadom cerkiewnym, to jednak łączy się go z rokiem 1847 oraz utożsamia z walką o zwycięstwo reformy Vuka, ponieważ pisał zetskim dialektem ludowym.

Ortograficzna propozycja Vuka dotyczyła wprowadzenia nowego alfabetu, wzorowanego na rosyjskiej graždance, oraz opracowania nowych zasad pisowni. Przede wszystkim zredukował on liczbę znaków graficznych, odrzucając zbędne litery, które utrzymywały się tylko prawem tradycji (m.in. њ, њ̄, њ̇), a następnie wprowadził nowe symbole graficzne (zob.: pisownia). Zmniejszył w ten sposób zasób grafemów z 48 do 29 (później, w 1836 roku, dodał jeszcze x [h]). Alfabet opierał się na zasadzie fonematycznej, zgodnie z którą każdemu fonemowi odpowiadał jeden znak graficzny. Vuk Karadžić zaproponował, aby pisownia również była fonetyczna i realizowana zgodnie z hasłem *piši kao što govoriš, a čitaj kao*

što je napisano („pisz jak mówisz, czytaj jak jest napisane”). Zreformowanym przez Vuka alfabetem cyrylickim posługują się dziś Serbowie i Czarnogórcy.

Charakteryzując działania Vuka Karadžicia odnoszące się do jego reformy ortografii, należy wspomnieć o grafii, którą zaproponował Sava Mrkalj. Postaci tego uczonego poświęca się dziś niewiele uwagi, choć był on w rzeczywistości pierwszym bardzo ważnym reformatorem cerkiewnej cyrylicy. Sava Mrkalj (1783–1833), jeden z najbardziej wykształconych Serbów ówczesnej epoki, był filozofem, astronomem, matematykiem i filologiem-poliglota. W 1810 roku napisał krótką rozprawę *Salo debelega jera libo Azbukoprotres*, w której przedstawił swój projekt reformy języka, alfabetu serbskiego i ortografii. Jako punkt wyjścia przyjął system fonetyczny serbskiego języka ludowego. Ze względu na swoje naukowe poglądy Mrkalj był atakowany, wręcz prześladowany, przez kręgi cerkiewne, a nieprzychylnego nastawienia do niego nie zmieniła nawet jego decyzja wstąpienia do klasztoru. Wspomniane dzieło ortograficzne Savy Mrkalja wpłynęło znacząco na późniejsze prace ortograficzne Vuka Karadžicia, któremu przypisuje się dziś większość zasług należnych przede wszystkim jego niedocenionemu prekursorowi. Innym twórcą, który wywarł pewien wpływ na myśl reformatorską Vuka Karadžicia, był Luka Milovanov (1784–1828) – autor pracy *Opit̃ nastavljenja o srbskoj sličnorečnosti i slogomeriju ili prosodiji* poświęconej serbskiej akcentuacji.

Chociaż roli Vuka Karadžicia w procesie normalizacji języka nie da się przecenić, to warto zwrócić uwagę, że dokonując wyboru dialektu ludowego i odrzucając wcześniejszą tradycję piśmienniczą, Karadžić przerwał naturalny rozwój języka i zahamował dotychczasowy rozwój literatury serbskiej. Jego reforma – co należy podkreślić, jedynie reforma ortografii – została oficjalnie przyjęta dopiero w 1868 roku i to po pokonaniu silnego sprzeciwu ówczesnego środowiska broniącego tradycji i występującego przeciwko folkloryzacji języka. Nieprzychylność społeczeństwa serbskiego wynikała z braku aprobaty Kościoła prawosławnego, którego wpływ był w tym czasie znaczny. Kręgi kościelne wyrażały sprzeciw wobec języka ludowego oraz proponowanej przez Karadžicia grafii i pisowni fonetycznej. Rozgorzała walka wokół propozycji reformatorskich Vuka, trwająca prawie trzydzieści lat. Działalność Vuka popierała młoda inteligencja serbska, tzw. *vukovci*, których reprezentowali poeta Branko Radičević oraz Đura Daničić. Dzięki nim reforma Vuka zwyciężyła, chociaż nie do końca w pierwotnym kształcie. Serbowie później zrezygnowali z proponowanego wcześniej przez Vuka dialektu ijekawskiego (*istočnohercegovački dijalekat*) na rzecz ekawskiego (*šumadijsko-vojvođanski dijalekat*). Wynikało to z faktu, że od początku wymowa ijekawska nie była akceptowana przez większość społeczeństwa, szczególnie w Wojwodinie i północnej Serbii, gdzie istniała już wcześniej długa tradycja piśmiennicza. Jednak taki model językowy oparty na dialekcie ludowym z późniejszymi modyfikacjami przyjął u Serbów funkcję języka standardowego.

Okres języka serbsko-chorwackiego

Bardzo ważnym momentem w historii języka serbskiego było powstanie języka serbsko-chorwackiego. Idea stworzenia tego języka sięga pierwszej połowy XIX wieku, kiedy to w okresie iliryzmu w Chorwacji pojawiły się tendencje zmierzające do zbliżenia Słowian Południowych. Wyrazem dążeń do jedności była propozycja utworzenia wspólnego języka, który jeszcze mocniej zjednoczyłby narody południowosłowiańskie. Wówczas za podstawę wspólnego języka literackiego wybrano dialekt sztokawski, dialekt o największym zasięgu na zachodnim obszarze Słowiańszczyzny południowej.

W 1850 roku podpisano umowę w Wiedniu, tzw. *bečki dogovor* – był to ważny moment w procesie powstania i kodyfikacji języka serbsko-chorwackiego. Podjęto wówczas próbę ustalenia zasad funkcjonowania przyszłego języka. Jednak od samego początku działań zmierzających do utworzenia języka serbsko-chorwackiego toczyły się spory, a umowa ta przez długi czas pozostawała jedynie deklaracją. Wiele czynników nie sprzyjało realizacji podjętych ustaleń, między innymi rozbieżności polityczne Serbów i Chorwatów w drugiej połowie XIX wieku oraz nieprzychylnie nastroje społeczne w Chorwacji. Bez wątpienia do negatywnego nastawienia względem starań podejmowanych w celu utworzenia wspólnego języka przyczynił się również artykuł Vuka Karadžicia *Srbi svi i svuda*, który ukazał się w 1849 roku. Artykuł ten, wzbudzający do dziś kontrowersje, uważany jest za symbol serbskiego nacjonalizmu. Vuk wyraził w nim opinię, że wszyscy mówiący dialektem sztokawskim, niezależnie od wyznania, są Serbami. Pogląd taki wynikał wyłącznie z uwzględnienia kryterium językowego, a rezygnacji z powszechnie przyjętego konfesjonalnego wyznacznika serbskości, jakim było prawosławie. Zgodnie z tym katolicy Chorwaci i muzułmanie używający dialektu sztokawskiego posługują się w istocie językiem serbskim. W konsekwencji takiego stanowiska zrodziło się określenie *Srbi sva tri zakona* (Serbowie wszystkich trzech wyznań).

Termin *serbsko-chorwacki* pojawił się po raz pierwszy dopiero w 1867 roku. Okres konsolidacji języka serbskiego i chorwackiego rozpoczął się pod koniec XIX wieku. Dzięki działalności zwolenników Vuka Karadžicia zaczęły pojawiać się bardziej dogodne warunki do zbliżenia obydwu języków. *Vukovci* skupieni w Zagrzebiu wokół ucznia Karadžicia – Đuro Daničića dokonywali praktycznego połączenia języków przez wydawanie konkretnych prac. Należały do nich: ortografia Ivana Broza *Hrvatski pravopis* (1892), *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tomo Mareticia (1899) oraz słownik Franje Ivekovicia i Ivana Broza *Rječnik hrvatskoga jezika* (1901). Czynnikiem integrującym w dziedzinie leksykografii był również słownik akademicki *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, który zaczął ukazywać się w Zagrzebiu od 1880 roku (tomy I–XXIII wydano w latach 1880–1976). Próby ujednoczenia obydwu języków podjął się w latach 1913–1914 Ivan Skerlić (1877–1914), proponując przyjęcie

przez Serbów alfabetu łacińskiego w miejsce cyrylicy, a przez Chorwatów zrezygnowanie z wymowy ijekawskiej na rzecz ekawskiej. Chciał on w ten sposób zlikwidować dwie najważniejsze różnice występujące między językiem serbskim i chorwackim. Spotkało się to z oczywistą niechęcią obu stron.

W późniejszym okresie wspólnoty państwowej Serbów i Chorwatów (w latach 1918–1941 Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców, a od 1929 roku Królestwo Jugosławii) prowadzona była dalsza, odgórna integracja językowa. Centralistyczna polityka Belgradu uwidaczniała się we wszystkich dziedzinach życia i wywoływała niezadowolenie szczególnie strony chorwackiej. Sytuacja języka była podporządkowana sytuacji w państwie. Dążono wówczas do zniwelowania istniejących różnic przez promowanie odmianki serbskiej. W Serbii w 1923 roku ukazała się ortografia Aleksandra Belicia *Pravopis srpskohrvatskog jezika*, oparta na pisowni fonologicznej i konsekwentnie realizująca zasady reformy Vuka Karadžicia. Kolejne wydanie ortografii Belicia z 1930 roku, zatytułowane *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, podporządkowane było specjalnej *Instrukciji ortografcznej* wydanej przez Ministerstwo Oświaty. Opracowanie to nazywano popularnie ‘narzuconą pisownią’ i uważano je w Chorwacji, wraz z dostosowaną również do zaleceń instrukcji pisownią Dragutina Boranicia, za narzędzie językowej unifikacji.

Szczególnie intensywna integracja językowa prowadzona była po II wojnie światowej w okresie istnienia Jugosławii, w latach 1945–1991. Jednym z jej przejawów była podpisana w 1954 roku w Nowym Sadzie umowa językowa, tzw. *novosadski dogovor*, która ustalała zasady dalszego wspólnego rozwoju języka serbsko-chorwackiego. Umowa ta potwierdzała istnienie jednego języka z tzw. dwoma wariantami, czyli z dwiema wymowami: ekawską (belgradzką) i ijekawską (zagrzebską) oraz gwarantowała cztery oficjalne nazwy dla tego języka: *serbsko-chorwacki*, *chorwacko-serbski*, *serbski lub chorwacki*, *chorwacki lub serbski* (*srpskohrvatski*, *hrvatskosrpski*, *srpski ili hrvatski*, *hrvatski ili srpski*). Mimo nieporozumień związanych z interpretacją poszczególnych ustaleń umowy przystąpiono do opracowywania wspólnych podręczników oraz do pracy nad wspólnymi zasadami pisowni. W rezultacie w 1960 roku ukazała się ortografia w dwóch wersjach. Był to pisany cyrylicą *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika* wydany w Nowym Sadzie i pisany łacinką *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* wydany w Zagrzebiu. Nowe zasady pisowni miały być rozwiązaniem kompromisowym między obydwoma językami oraz likwidować rozbieżności między wcześniejszymi propozycjami Belicia i Boranicia. W rzeczywistości był to dalszy ciąg unifikacji językowej, który trwał aż do roku 1991, czyli do rozpadu Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Z tego okresu pochodzą dwie najważniejsze prace leksykograficzne dotyczące języka serbskiego. W 1959 roku zaczął ukazywać się słownik Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Belgrad), którego wydawanie trwa do dziś (w 2010 roku wydano tom XVIII z hasłami na literę *O*). Ponadto, w latach 1967–1976 ukazał się sześciotomowy słownik literackiego języka serbskiego wy-

dany przez Macierz Serbską (*Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Nowy Sad). Praca nad tym słownikiem miała być wspólnym dziełem, w ramach dążeń do pełnej unifikacji językowej, obydwu Macierzy – serbskiej i chorwackiej, uwieńczonym podwójnym wydaniem słownika w dwóch wariantach języka serbsko-chorwackiego: cyrylicą w wersji ekawskiej i łacinką w wersji ijekawskiej. Jednak publikacja słownika spotkała się z ostrą krytyką, przede wszystkim ze strony chorwackiej, i zarzutami niewystarczającego uwzględniania różnic między obydwoma wariantami językowymi. Niezadowolenie Macierzy Chorwackiej doprowadziło do zerwania umowy, a w Zagrzebiu ukazały się jedynie dwa pierwsze tomy słownika. Mimo że umowa zawarta w Nowym Sadzie gwarantowała równoprawne użycie obydwu alfabetów, to jednak widoczny był coraz bardziej postępujący proces ekspansji alfabetu łacińskiego, zapoczątkowany już pod koniec XIX wieku. Spory i dyskusje dotyczące problemów językowych były zjawiskiem stale obecnym w życiu społecznym i politycznym Jugosławii. Polityka językowa prowadzona przez państwo wywoływała dyskusje nad koniecznością przywrócenia im równouprawnienia. W 1967 roku ukazała się *Deklaracja o nazwie i sytuacji chorwackiego języka literackiego* (*Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*), która była reakcją chorwackich lingwistów i literatów na krzywdzący zapis w konstytucji z 1963 roku dotyczący języka. Następstwem tego wystąpienia było wprowadzenie stosownych zmian w konstytucjach obydwu republik – Serbii i Chorwacji.

Należy podkreślić, że w omawianym okresie widoczne były wyraźnie rozbieżności w podejściu do zagadnień językowych między Serbami i Chorwatami. Serbowie prowadzili zdecydowaną politykę unifikacyjną i dążyli do integracji językowej, natomiast wśród Chorwatów przeważały tendencje separatystyczne.

Sytuacja języka serbskiego po rozpadzie serbsko-chorwackiej wspólnoty językowej

Konstytucja Federalnej Republiki Jugosławii z 1992 roku oraz konstytucje Serbii i Czarnogóry, która w tym czasie znajdowała się w federacji z Serbią, definitywnie ustalają nazwę jednoczłonową – język serbski. Trzeba pamiętać, że od tego momentu język serbski staje się standardowym środkiem komunikacji dla ponad połowy byłych użytkowników języka serbsko-chorwackiego.

Po rozpadzie w 1991 roku serbsko-chorwackiej wspólnoty językowej, w nowej sytuacji państwowej zrodziła się potrzeba powołania instytucji zajmującej się przede wszystkim problemami języka. W 1997 roku z inicjatywy Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (SANU), Czarnogórskiej Akademii Nauk i Sztuk (CANU) oraz Akademii Nauk i Sztuk Republiki Serbskiej w Bośni i Hercegowinie (ANURS) ukonstytuowano *Odbor za standardizaciju srpskog jezika* (Komitet do spraw standaryzacji języka serbskiego). Celem tej instytucji jest systematyczna normalizacja języka na każdej płaszczyźnie, a także opracowywanie stosownych

dokumentów oraz aktów, które by zapewniały wprowadzenie właściwych innowacji w zakresie normy i praktyki językowej. Ponadto zadaniem Komitetu jest zajmowanie się promowaniem serbskiego standardu językowego w świecie na drodze współpracy z międzynarodowymi instytucjami.

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKA SERBSKIEGO

Właściwości serbskiego standardu językowego zostały opisane w licznych publikacjach, z których najważniejszą jest dwutomowa gramatyka Mihaila Stevanovicia, wydana w Belgradzie w latach 1964–1969 pt. *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*. Istniejąca od ponad 40 lat obszerna gramatyka, chociaż cenna, jest tylko opisowym przedstawieniem języka literackiego z przełomu XIX i XX wieku. Pozostaje jednak nadal jedyną gramatyką języka serbskiego, dotąd nie opracowano nowszej gramatyki normatywnej dla tego języka. W ostatnich latach ukazały się wyłącznie szkolne gramatyki, między innymi w 1992 roku *Gramatika srpskog jezika* Živojina Stanojčića i Ljubomira Popovicia oraz w 2005 roku *Gramatika srpskog jezika* Ivana Klajna, prezentujące w sposób zwięzły podstawowe informacje dotyczące fonetyki, morfologii, słowotwórstwa i składni języka serbskiego⁷.

Najważniejsze ustalenia normatywne zawiera powstały w 1994 roku w Macierzy Serbskiej *Pravopis srpskoga jezika* Mitara Pešikana, Jovana Jerovicia i Mato Pižuricy. Ukazał się on równocześnie w dwóch wersjach: ekawskiej i ijekawskiej. W końcu 2010 roku, także w wydaniu Macierzy, pojawiła się nowa, zmieniona i uzupełniona wersja *Pravopisu srpskoga jezika* w opracowaniu Mato Pižuricy oraz Milorada Dešicia, Branislava Ostojicia i Živojina Stanojčića.

Pismo i zasady ortograficzne

Standardowy język serbski wyróżnia się obecnością alfabetu cyrylicznego. Serbowie posługiwali się cyrylicą, która jest drugim, młodszym alfabetem słowiańskim, od XII wieku. Na przestrzeni wieków dokonywały się zmiany w ortografii, które były także odbiciem przemian zachodzących w języku. Kolejne próby reformy pisowni łączą się z poszczególnymi szkołami ortograficznymi, które powstawały i rozwijały się od XIII do XVIII wieku w Serbii (o czym była mowa we wcześniejszej części tekstu). Na początku XIX wieku, w 1810 roku, będącą

⁷ Inne najnowsze wydania gramatyk: Pavica Mrazović, *Gramatika srpskog jezika za strance* (Sremski Karlovci-Novi Sad, 2009) oraz Živojin Stanojčić, *Gramatika srpskog književnog jezika* (Beograd, 2010) i Živojin Stanojčić, Ljubomir Popović *Gramatika srpskog jezika: za gimnazije i srednje škole* (Beograd, 2010, 12 wydanie).

w tym czasie w użyciu cyrylicę cerkiewną zreformował wspomniany Sava Mrkalj. Jego propozycja grafii (tzw. *mrkaljica*) była w 80% grafiką fonetyczną. To na niej oparł później swoje pomysły Vuk Karadžić, przeprowadzając – tym razem ostatnią już – reformę ortograficzną pisma cyrylicy.

Pisownia serbska dzisiaj oparta jest na kryterium fonetycznym (tzw. *fonet-ski pravopis*), w którym jednemu fonemowi odpowiada jeden znak graficzny. W pisowni tej występują tylko niewielkie odstępstwa od zasady fonetycznej, na przykład zapis *d* przed *s* i *š*: *gradski* [gracki], *sredstvo* [srectvo] czy *odštampati* [otštampati] oraz *bio* [bijo], a także w odniesieniu do upodobnień międzywyrazowych, na przykład *bez tebe* [bes tebe], *pred stolom* [pret stolom].

Jak już zostało wspomniane, obecnie w użyciu są dwa alfabety, obok cyrylicy (*ćirilica*), która nazywana jest też *azbuka*, utrwaliła się *łacinka* (*latinica*), nazywana inaczej *abeceda*. Cyrylica ma 30 znaków graficznych, a wśród nich charakterystyczne znaki graficzne wprowadzone przez Vuka: *ђ, љ, њ, њ, њ* oraz *ј* (z alfabetu łacińskiego). Alfabet łaciński, który nie jest jak cyrylica pismem w pełni fonetycznym, ma również 30 znaków graficznych, wśród których obecne są trzy podwójne grafemy, tzw. digramy. Charakterystyczne znaki graficzne alfabetu łacińskiego to *č, ž, š, ć, đ* [cz, ż, sz, ć, dź] oraz podwójne *lj, nj* i *dž* [l', n', dź]. Reformę pisowni łacińskiej przeprowadził chorwacki krzewiciel idei iliryzmu oraz reformator języka chorwackiego Ljudevit Gaj (1809–1872). Propozycję swojej graficznej reformy zawarł w artykule *Pravopis*, w wydanym w 1835 roku czasopiśmie „Danica”.

Cechy charakterystyczne języka serbskiego⁸

Cechy fonetyczne:

- wymowa ekawska (oraz jekawska), tzn. rozwój psł. fonemu *jat* **ě* > *e*, na przykład *dete* ‘dziecko’, *mleko* ‘mleko’, *mesto* ‘miejsce’;
- system samogłoskowy języka serbskiego składa się z pięciu samogłosek (*i, e, a, o, u*) i wzbogacony jest o jeszcze jeden element, czyli *r* sonant, który pełni funkcję zgłoskotwórczą (por. *trg* ‘targ’, *krv* ‘krew’, *prst* ‘palec’);
- system spółgłoskowy składa się z 25 spółgłosek (*b, v, g, d, đ, ž, z, j, k, l, lj, m, n, nj, p, r, s, t, ć, f, h, c, č, dž, š*);
- głoski *c, f, h* to spółgłoski bezdźwięczne, niemające swoich dźwięcznych odpowiedników;
- brak opozycji *f* (szczelinowa) : *v* (spółotwarta) – stąd *v* nie ulega ubezdźwięcznieniu, na przykład *tvoj* [tvoj], *ovca* [ovca];
- ważną cechą (w odniesieniu do systemu języka polskiego) jest brak korelacji miękkości, tzn. brak miękkiego szeregu spółgłosek jako odpowiednika

⁸ Cechy dialektu sztokawskiego w ujęciu historycznym zob. też w artykule *Język chorwacki* w niniejszym tomie.

szeregu twardego (por. pol. $b : b'$, $p : p'$, $m : m'$, $v : v'$ itd.); taka opozycja miękkości dotyczy w serbskim jedynie $l : l'$ (*lj*) i $n : n'$ (*nj*);

- substytucja fonemu h na v , na przykład *uvo* ‘ucho’, *muva* ‘muchy’, *gluv* ‘głuchy’;
- przyjmowanie zapożyczeń w charakterystycznej formie fonetycznej, na przykład *varvarski* ‘barbarzyński’, *Vizantija* ‘Bizancjum’, *Vavilon* ‘Babilon’ (zjawisko tzw. *witacyzmu*) oraz inne zapożyczenia, na przykład: *konzerva*, *konzultacija*, *kozmetika*, *univerzitet* lub *filosofija* i *deomkratija*;
- rozwój psł. tj , (kt'), $dj > \acute{c}$, $d\acute{z}$, na przykład *sveća* ‘świeca’, *međa* ‘miedza’;
- rozwój psł. $q > u$, np. *zub* ‘zab’, jak i sonantycznego $l > u$, na przykład *vuk* ‘wilk’;
- rozwój inicjalnego psł. $v\bar{z} > u$, na przykład *udovica* ‘wdowa’;
- zachowanie grupy *št* w określonej grupie wyrazów pod wpływem języka cerkiewnego, na przykład *opština* ‘gmina’.

Cechy prozodyczne:

- oprócz siły wydechu (mocniejszej lub słabszej) sylaby mogą się różnić wysokością tonów;
- w języku serbskim akcent jest ruchomy, może padać na każdą sylabę, z wyjątkiem ostatniej;
- wyróżniamy cztery rodzaje akcentów – dwa krótkie i dwa długie, równocześnie dwa opadające i dwa rosnące (to związane jest z obecnością iloczasu i intonacji): krótkoopadający i długoopadający oraz krótkorosnący i długorosnący;
- język serbski jest językiem prozodycznym, tzn. charakteryzuje się istnieniem iloczasu, o którym decyduje tylko samogłoska (iloczas samogłoski);
- iloczas ma wartość fonologiczną – pełni funkcję dystynktywną, czyli odróżnia jednostki leksykalne, na przykład *grād* : *grād* (‘grad’ : ‘miasto’), *pās* : *pās* (‘pies’ : ‘pas, pasek’), *lūk* : *lūk* (‘cebula’ : ‘łuk’).

Cechy morfologiczne:

- język serbski jest językiem fleksyjnym, z silniejszą nawet skłonnością do fleksji niż język polski (odmiana rzeczowników pochodzenia obcego, np. *metro*, *metroa* czy *žiri*, *žirija*);
- zjawisko synkretyzmu w C., N., Msc. l. mn. – końcówka r. męskiego, ni-jakiego i żeńskiego (rzecz. spółgłoskowe) *-ima* oraz r. żeńskiego (rzecz. samogłoskowe) *-ama*, na przykład: *sinovima*, *selima*, *kostima*, *sestrama*;
- obecność infiksu *-ov-* // *-ev-* we fleksji rzeczowników jednosylabowych, na przykład *sin-sinovi*, *miš-miševi*) i niektórych rzeczowników dwusylabowych, na przykład *slučaj-slučajevi*, *golub-golubovi*;

- repartycja końcówek w odmianie serbskich rzeczowników, przymiotników czy zaimków zależy od jakości spółgłosek tematu – mamy wzory odmiany twardej i miękkiej (np. dla r. męskiego i nijakiego), na przykład N. l. poj. *autobusom // tramvajem*;
- konstrukcja rzeczowników w D. l. poj. z liczebnikami 2, 3, 4, na przykład: *dva, tri, četiri studenta*;
- obecność sufiksów pochodzenia tureckiego: *-džija, -lija, -luk* i *-ana*, na przykład: *sladoledžija, Nišlija, komšija, komšiluk, barutana*;
- użycie w miejsce bezokolicznika konstrukcji *da* + formy cz. terażniejszego, na przykład: *želim da radim* zamiast *želim raditi*, *moram da učim* zamiast *moram učiti*, *idem da spavam* zamiast *idem spavati*, *šta da se radi* zamiast *šta raditi*⁹;
- czas przeszły złożony tworzony za pomocą krótkich enklitycznych form czasownika posiłkowego *biti* ‘być’ i imiesłowu cz. przeszłego na *-l*, na przykład *Marija je juče bila na fakultetu* ‘Maria była wczoraj na uczelni’;
- czas przyszły złożony tworzony za pomocą krótkich enklitycznych form czasownika posiłkowego *hteti* ‘chcieć’ i bezokolicznika, na przykład *Milan će rado učiti srpski* ‘Milan się chętnie będzie uczył serbskiego’ lub konstrukcji *da* + praesens, na przykład *Milan će rado da uči srpski* ‘ts.’.

Cechy leksykalne:

- liczne zapożyczenia z języka tureckiego, co jest uwarunkowane historycznymi dziejami Serbii i jej zależnością od państwa tureckiego (np. *marama* ‘chusta’, *šator* ‘namiot’, *kutija* ‘pudełko’, *čarapa* ‘skarpety’), natomiast w starszej warstwie leksyki obecne są cerkiewizmy;
- od dłuższego czasu zauważa się ogromny wpływ języka angielskiego oraz tendencję do stopniowego zaniku turcyzmów;
- język serbski cechuje duża otwartość na zapożyczenia i internacjonalizmy.

Osobnego omówienia wymaga sytuacja języka serbskiego w Republice Serbskiej, która została proklamowana w 1995 roku na terenie Bośni i Hercegowiny. Mieszkańcy tego regionu używają ijekawskiej odmiany języka serbskiego, co uwarunkowane jest obecnością na tym terenie dialektu o takiej wymowie. Od 1993 roku podejmowano próby ujednoczenia języka do wariantu ekawskiego i wyparcia wymowy ijekawskiej. Miał to być zabieg czysto polityczny, mający zintegrować Serbów po obu stronach granicy. Jednakże te próby ekawizacji języka serbskiego w Republice Serbskiej okazały się nieudane.

⁹ To jedna z wielu typowych konstrukcji bałkańskich, określanych jako *bałkanizmy*, charakterystycznych dla języków należących do tzw. bałkańskiej ligi językowej. Używanie tej konstrukcji jest procesem od dawna zachodzącym i ciągle postępującym w języku serbskim, co jest następstwem silnej bałkanizacji nie tylko przejściowych dialektów serbskich, ale również literackiego języka serbskiego. Proces szerzenia się konstrukcji *da* + praesens zamiast infinitywu jest sztucznie zatrzymywany w Wojwodinie, ponieważ, w przekonaniu tamtejszych użytkowników języka, uważany jest za przejaw niepożądanego bałkanizacji.

Bibliografia

- Miodońska, Lilianna, 2006: *Współczesny standard języka serbskiego*, Bielsko-Biała.
- Oczkova, Barbara, 1983: *Zarys historii języka serbsko-chorwackiego*, Kraków.
- Popowska-Taborska, Hanna, 1991: *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rapacka, Joanna, 1993: *Dawna literatura serbska i dawna literatura chorwacka*, Warszawa.
- Rapacka, Joanna, 1995: *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa.
- Sławski, Franciszek, 1988: *Języki słowiańskie*, w: *Języki indoeuropejskie*, cz. II, Warszawa.
- Spagińska-Pruszk, Agnieszka, 1997: *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*, Gdańsk.
- Грицкат, Ирена, 2004: *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд.
- Ивић, Павле, 1998: *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Ивић, Павле, 2009: *Српски дијалекти и њихова класификација*, Сремски Карловци, Нови Сад.
- Клајн, Иван, 2005: *Граматика српског језика*, Београд.
- Милановић, Александар, 2006: *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд.
- Николић, Мирослав, 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад.
- Пешикан, Митар, Јервовић, Јован, Пижурица, Мато, 1993: *Правонис српскога језика*, Нови Сад.
- Радовановић, Милорад, 1996: *Српски језик*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole.
- Стевановић, Михајло, 1964–1969: *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевнојезичка норма)*, I–II, Београд.
- Станојчић, Живојин, Поповић, Љубомир, 1992: *Граматика српскога језика (уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе)*, Београд–Нови Сад.